

УДК: 908(477.54)"17/18":910.2

О. Іванюк
М. Пономарьова

МІСТО ХАРКІВ У ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: ВІЗІЇ МАНДРІВНИКІВ

У статті розглядається коло питань, пов'язаних з описами Харкова здійсненими європейськими і російськими мандрівниками у останній чверті XVIII – у першій половині XIX ст. Основою для наукової розвідки стали подорожні записки англійців, німців, французів, росіян, які відвідували регіон у зазначений проміжок часу, зокрема: І. Вернета, В. Зуєва, В. Ізмайлова, П. Сумарокова, І. Долгорукого, Й. Коля, Й. Блазіуса, Е. Хендерсон, А. Оммер де Гелль та ін. Особливістю подорожніх записів є суб'єктивний характер описів, відсутність чіткої структури й нерівномірність щодо викладу матеріалу. З'ясовано, що у тревелогах мандрівники акцентують увагу на кількох аспектах, пов'язаних з Харковом, а саме – історії заснування, загальних описах міських ландшафтів, особливостях економічного розвитку, тощо. Побіжно, ними висвітлювався й етнічний склад населення.

Мандрівниками зафіксовано умовний поділ міста на чотири частини: Міську, Подільську, Захарківську, Залопанську і подано їх докладні описи. Серед істотних недоліків міського простору Харкова визначалися: брак будівельних матеріалів, що стримувало архітектурну еволюцію міста, відсутність судноплавної річки, яка уповільнювала економічний розвиток і встановлення тісних і сталих торговельних зв'язків з іншими регіонами імперії, не облаштованість шляхів сполучення, міського простору, нерозвиненість сфери обслуговування. Побіжно, ними висвітлювався й етнічний склад населення, якому у подорожніх записках не приділялося достатньо уваги.

Ключові слова: Харків, подорожні записки, мандрівники, міський простір, економіка, етнографічні особливості.

DOI 10.34079/2226-2830-2024-15-39-29-42

У останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Харківська губернія стала об'єктом уваги багатьох як російських, так і європейських мандрівників. Серед подорожніх, які описали регіон, а також звертали увагу на його адміністративний центр, були росіяни: Василь Зуєв, Володимир Ізмайлов, Павло Сумароков, Іван Долгорукий, німці Йоган Коль, Йоган Блазіус. Згадки про місто Харків зафіксовані й у тревелогах англійки Елізабет Хендерсон, французьки Адель Оммер де Гелль та ін.

Основу наукової розвідки складають подорожні записки як російських, так і європейських мандрівників які містять свідчення про Харків і враження від перебування у місті. Відбір досліджуваних тревелогів визначається кількома критеріями, зокрема: інформативністю – твори авторів, які містять власні враження від відвідин Харкова; приналежністю авторів до різних культур – обрані подорожні записки належать як російським, так і європейським авторам, що дає змогу аналізувати описи, які створювалися носіями відмінних світоглядних концептів; популярність і охоплення читацької аудиторії.

Одними з перших, на початку XIX ст., було опубліковано подорожні записки російського письменника і мандрівника В. Измайлова³¹. Автор тревелогів вдався до докладної характеристики українців, проте міський простір Харкова, ним було описано достатньо побіжно (Измайлов, 1800). У 1803 р. у двох частинах, вийшов друком твір російського чиновника й письменника П. Сумарокова, загалом присвячений його подорожам Кримським півостровом. Однак, значну увагу він приділив описам Харкова (Сумароков, 1803).

У 1810 р. Наддніпряниною мандрував князь І. Долгорукий. Однак, його тревелоги, під назвою «Славны бубны за горами...» було опубліковано лише у 1870 р. (Долгорукий, 1870). Людина, яка належала до вищих верств імперського суспільства, переважно трансливала незадоволення як зовнішнім виглядом, так і облаштуванням українських міст. Частково його песимізм мав підґрунтя і був відображенням тогочасної імперської дійсності.

У 1816-1817 рр. в «Украинском Вестнике» з'явилася низка нарисів І. Вернета³², який багато подорожував Україною і тривалий час прожив у різних українських містах (Вернет, 1816; Вернет, 1817). Мандрівник, на відміну від багатьох інших, взагалі не вдавався до екскурсів в історію міста. Його тревелоги відзначаються власними почуттями і переживаннями, спогляданням оточуючого середовища. Мандрівник відвідував і описував панські маєтки Харківщини і Чернігівщини.

Із джерел, написаних європейськими мовами, на особливу увагу заслуговують подорожні записки німецького історика, географа, письменника Йогана Коля. У 1838 р. він здійснив подорож теренами Російської імперії. Значна увага у його багатотомних тревелогах була приділена Україні, і зокрема місту Харкову (Kohl, 1841). Через два роки, після свого співвітчизника, Україною подорожував німецький зоолог, біолог, професор Йоган Блазіус. Його маршрут було прокладено через Чернігів, Київ, Кременчук, Полтаву, Харків, Білгород (Blasius, 1844). Німецькі мандрівники залишили загальні описи міста, які значною мірою співставні із свідченнями росіян.

Систематичне дослідження описів України у подорожніх записках мандрівників розпочалося наприкінці XIX ст. Одним з перших хто здійснив спроби аналізу тревелогів як російських, так і європейських авторів був російський географ Л. Синицький. Наприкінці XIX ст. у часописі «Київська старина» він опублікував низку статей присвячених подорожнім запискам. Зокрема, ним було проаналізовано німецькомовні твори кінця XVIII – початку XIX ст., які належали Й. Гільденштедту, О. фон Гуну, Й. Колю, Й.В. Меллеру. Проте, особливу увагу він приділив тревелогам російських мандрівників князя І. Долгорукого, В. Зуєва, П. Сумарокова, О. Левшина А. Глаголева (Синицький, 1892; Синицький, 1893).

Поряд з тим, науковці намагаються узагальнити і створити бібліографічні описи опублікованих російськомовних творів цієї доби, до яких включають і тревелоги. Зокрема, на початку XX ст. С. Мінцлов зібрав і опублікував у трьох книгах і п'яти випусках перелік щоденників, листів, мемуарів і подорожніх записок від XII до кінця XIX ст. (Минцлов, 1911-1912).

Меншою мірою приділяла увагу подорожній літературі радянська історіографія. Однак, окремі дослідження усе ж таки з'являлися. Так, дослідження тревелогів

³¹ Здійснив подорож українськими землями, результатом яких стали видані кілька разів, упродовж 1800-1805 рр. тревелоги «Путешествие в полуденную Россию, в письмах».

³² **Вернет Іван (Жан Верне)** – мандрівник і вчитель. Народився у Франції. Працював у Харкові, Новгород-Сіверському, один з постійних авторів, який дописував до журналу «Украинский вестник». Мав дружні стосунки з Г. Квіткою-Основ'яненком.

російських мандрівників які стосувалися українських земель, було продовжено В. Сиповським. (Сиповський, 1928).

Дослідження подорожніх записок активізувалися наприкінці ХХ ст. У 1995 р. було опубліковано працю Олекси Вінтоняка, у якій автор аналізував тревелоги західноєвропейських мандрівників другої половини ХVІІІ ст. в контексті висвітлення ними економічного й культурного життя українських земель, а також їх геополітичного становища (Вінтоняк, 1995).

У ХХІ ст. вийшла друком монографія П. Брицького й П. Бочана, присвячена дослідженню окремих праць західноєвропейських вчених, послів, мандрівників і військових. У поле зору вчених потрапили тревелоги Й.-Г. Коля, Й.-Г. Блазіуса, француза К. Делямара, англійців Д. Маршалла, В. Кокса, Е.Д. Кларка, Ч. Вітворта, шотландця П. Гордона. Дослідниками розглядалися питання висвітлення у подорожній літературі історії, етнографії, культури українського народу. Проте, лише частково, автори звернули увагу на ті уривки де йдеться про міське середовище Харківської губернії (Брицький, Бочан, 2011).

Метою наукової розвідки – є реконструкція образу Харкова останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. й актуалізація подорожніх записок як одного із різновидів наративних історичних джерел, які містять матеріали краснорічного характеру.

Харківська губернія початку ХІХ ст. – регіон, який був мало відомим жителям європейських країн. Довідкові видання тієї доби обмежувалися лише формальним, узагальненими характеристиками далеких земель. Так, французький географ Конрад Мальт-Брун, описував регіон так: «Уряд Харкова, одного з трьох урядів на схід від Дніпра, містить кілька розвинутих міст, серед інших, однойменна столиця з населенням 15 000 душ, Ахтирка і Суми, кожне з яких населяють 12 000 осіб, і два інших – десять тисяч жителів, у Чугуєві і Білополі. Торгівля цих місць полягає здебільшого в поширенні спиртних напоїв, шкіряних і вовняних виробів... Місто Харків є резиденцією одного з семи російських університетів, і він володіє, кількома бібліотеками, музеями і академічними колекціями (Malte-Brun, 1828, р. 575-576).

Однак, довідкові видання не складали цілісне уявлення ані про сам регіон, ані про його адміністративний центр, ані про повсякденне життя населення. Поглиблення знань, було можливе лише у процесі ознайомлення з нотатками співвітчизників, або іноземців, які відвідували Харківську губернію і описували міські ландшафти і простір, побут, одяг і поведінкові моделі жителів, або ж під час набуття мандрівником власного досвіду.

Значення подорожей у житті людини, яскраво визначив уродженець Франції, І. Вернет. Він писав, що вона дає: «прирощування корисних відомостей, яких душа безкінечно прагне – набуття приємних знайомств – задоволення перших потреб серця: любити, поважати, втішати і користуватися взаємністю, – збагачення уяви найкращими картинами, – приплив насолоджувальних думок, солодких почуттів і втішних спогадів» (Вернет, 1816, с.173-174).

Проте подорожування Харківщиною було не настільки романтичним як це визначав І. Вернет. Мандрівники стикалися з низкою проблем пов'язаних із бюрократією й хабарництвом чиновників які відповідали за забезпечення транспортом і житлом, нерозвиненістю інфраструктури, неналежною якістю доріг. На це звертали увагу майже усі, хто подорожував теренами Харківщини, а їх опис посідав чільне місце у тревелогах. Наприклад, російський біолог і географ В. Зуєв повідомляв, що коли він зібрався виїхати з Харкова, щоб отримати коней для подальшої подорожі, то послав слугу до очільника поштової станції майора Мордвінова. Той у свою чергу висунув

вимогу заплатити наперед за подвійний прогін (як зазначає мандрівник, така вимога була запроваджена ще під час війни з турками й вже мала бути скасована). Василій Зуєв чув і раніше про те, що подорожні які їхали з Білгорода до Харкова страждали від такого свавілля чиновників, і навіть про те, що інколи плата встановлювалася довільно, проте сам стикнувся з такою ситуацією уперше. Мандрівник вирішив поскаржитися губернатору Є. Щербиніну, хоча як сам зазначав, тоді ще не знав, що той з Мордвиновим є родичами. Зрештою, його дії лише погіршили становище. У підсумку, В. Зуєв змушений був заплатити і за подвійний прогін і за значно більшу кількість коней, ніж було потрібно для подорожі (Зуєв, 1787, с. 197).

Наявність цієї проблеми визнавав і російський чиновник і письменник, князь І. Долгорукий, хоча він значно пізніше відвідав Харків. Він вказував на безлад, який панував на поштових станціях і наголошував на свавіллі чиновників. Мандрівник зазначав, що на відтинку від Білгорода до Харкова йому довелося сплати кошти за зайву станцію. Хоча було прокладено новий шлях, і відстань стала коротшою на 25 верст³³. Обрахунки тарифу все ще велися за старими календарями. Зрештою, мандрівник підсумовував: «народилося певне самоуправство між поштарями: вони беруть, що хочуть; їм платять, що вони вимагають; ні на що немає права – все за свавіллям». Він, також, вказував на непоодинокі факти бійок на поштових станціях. Коли у державного посланця або кур'єра не вистачало грошей, він, щоб забезпечити вчасну зміну коней, вдавався до застосування фізичної сили (Долгорукий, 1870, с. 45).

Негаразди супроводжували мандрівників не лише на відтинках між населеними пунктами. Великі міста, зокрема й Харків, вражали їх відсутністю доброго або взагалі будь-якого покриття доріг. Це не лише затримувало у дорозі, але й псувало настрої, а також народжувало доволі понурі описи міста. Так, у 1836 р., на шляху до Європи, Харків відвідав російський військовий і державний діяч, історик, М. Всеволозький. Тут з мандрівником стався прикрий випадок, який визначив його негативне емоційне ставлення до міста. У зв'язку з цим, у подорожніх записках М. Всеволозького опис Харкова взагалі відсутній.

Про свою пригоду він розповів так: «Я збирався тут ночувати і на наступний день обідати у губернатора, князя П.І. Трубецького; проте вийшло зовсім інакше. Коляска моя так застрягла неподалік поштового двору, посеред вулиці, що четверо добрих коней ніяк не могли витягти мене з цієї трясовинної і смердючої ями. Вийти не було можливості; я заткнув ніс і не знав що мені робити. За мною їхав у своєму візку чиновник надісланий урядом, у справах служби на Донець; він не загруз, і вийшов із свого екіпажу підійшов до мене: «Плигайте на мене; я вас втримаю», сказав він. «Коні не витягнуть» (Всеволожский, 1839, с. 11-12).

Зрештою, на спині чиновника, М. Всеволозький дістався поштового двору, який розташовувався за тридцять кроків. Проте, тут сталася інша неприємність. Поштова станція виявилася зачиненою. Мандрівник писав: «Ми довго стукали у двері; я почав думати, що ми помилилися і стукаємо у двері порожнього будинку; проте ямщики переконували, що це дійсно поштовий двір, ямщики мають це твердо знати. Нарешті слуга мій, розсердившись, вибив двері; прокинулася якась тварина, вийшла у сорочці, без свічки і оголосила нам, що писар відійшов, подорожніх прописувати нікому, і в будинку ніхто не живе... Мене вже й смердюча яма у самому місті розсердила; безлад на пошті; і неможливість серед ночі, у незнайомому місті, і знаходячись на краю його, шукати квартиру» (Всеволожский, 1839, с. 11-12).

³³ Верста = 500 сажням – 1066781 м.

Однак, ті з мандрівників, хто незважаючи на перепони все ж діставалися Харкова, і знаходили бажання оглянути місто, залишали доволі деталізовані його описи. Зазвичай, вони починалися з екскурсів у його історію і спроб з'ясувати час утворення і походження назви. Одну з поширених версій виникнення міста, зафіксував В. Зуєв. Він повідомляв, що місто було засновано пасічником на ім'я Харитон, який з кількома родинами переселився сюди. Однак автор тревелогів не вказував звідки відбувся вихід цих людей. За версією мандрівника, Харитон заснував поселення, яке згодом перетворилося на місто. Він пояснював що оскільки в українців існувала звичка скорочувати імена, то засновника почали називати «Харько», а хутір – «Харькова слобода» і зрештою «Харьков город (місто)» (Зуєв, 1787, с. 187). Вік міста, на момент власної подорожі В. Зуєв визначав не більше ніж у сто років. Дещо інша версія, щодо часу і обставин заснування міста, подавалася І. Сбитневим. Він вказував, що «Харків збудовано жителями, які прийшли із-за Дніпра у 1650-му р., а губернським містом його зробили у 1765. Місто це більш ніж 179 років існує...» (Сбитнев, 1830, с. 42). Однак, висвітлюючи це питання мандрівники не вдавалися до наукових розвідок й перевірки істинності отриманої інформації.

Іншим предметом уваги стало розташування міста і характеристика міського простору. Один із докладних описів Харкова, залишив, вже згадуваний вище Василь Зуєв. Він нотував: «Місто в усі боки кругле; тому що будинки розсіяні без будь-якого порядку, як уздовж, так і у поперек буде версти на три, або на чотири. План міста як говорять уже давно затверджено, проте за ним будувати ще не починали» (Зуєв, 1787, с. 187). За твердженням мандрівника у центрі міста, між річками розташовувалася, добре вписана у ландшафт, оточена валом фортеця. У ній був великий за розмірами, двоповерховий будинок намісника. Окрім того, тут були стайні для коней гусарів, сараї, гарнізонний храм. Уся ж міська забудова поділялася на чотири частини, які позначалися поліційними числами. Проте існували й народні їх назви, а саме: «міська, Подільська, Захарківська, Залопанська» (Зуєв, 1787, с. 188). За його спостереженнями, у кожній частині розташовувалося не більш ніж по чотириста дворів. Чисельність жителів у місті сягала біля 6000 душ (Зуєв, 1787, с. 189). Мандрівник, також, нарахував у Харкові і передмістях 40 храмів, один монастир, семінарію («колегіум») і училище («класи»).

До детального й одного із найбільш розлогих описів частин міста вдавсь М. Мільютін. Він зазначав: «...одна, найголовніша, знаходиться між річками Харковом і Лопанью які зливаються в околицях; дві інші лежать на протилежних сторонах цих річок. Середня частина міста є найбільш промисловою і забудованою; у ній відзначаються державні установи: Університет, найбільша й найкраща будівля, проте нажаль зовсім майже закрите від тісняви вулиць; поряд Присутственні місця, розташовані півколом вони утворюють невелику площу; навпроти – гостинні двори, досить низькі і тісні. Між цими будівлями красується великий і високий собор змішаної архітектури, який знищує зовсім площу, перетворюючи її у чотири відділи, маленькі вулиці. У цій частині міста можна бачити багато кам'яних будинків, з яких більшість має у собі крамниці (Мільютин, 1838, с. 204). Між ними вирізняються; будинок який зайнятий тепер генерал-губернатором; Дворянське зібрання, красивого проте невідповідного фасаду; кілька будинків купця Кузіна, і багато інших. Церкви не відзначаються, красивою архітектурою, за виключенням лише однієї – іноземного віровизнання, навпроти генерал-губернаторського будинку» (Мільютин, 1838, с. 205).

Назва іншої частини міста «Залопанська» походила від її розташування за р. Лопань. Йй, М. Мільютін приділив так само багато уваги як і центральній. Мандрівник зазначав: «Залопанська частина (на південь) так само забудовується і обіцяє стати

найбільш заселеним кварталом. Тут вулиці більш прямі і ширші; їх прокладено у новітній час, і прикрашені кількома красивими будівлями. Неможна не пожалкувати лише, що самі береги Лопані, знаходяться ще у досить кепському вигляді хоча дерев'яні крамниці, які спотворювали одну частину берега вже не існують після недавньої пожежі (Милютин, 1838, с. 205-206).

Зрештою, він, не оминув увагою й Захарківську частину міста. У подорожніх записках, її було представлено так: «Третя північна частина міста по цей бік р. Харків представлена найбільш міщанськими, побіленими хатами, між якими найменша кількість кам'яних, державних і приватних будинків самотньо здіймаються у своїй пишності, серед зруйнованих і брудних парканів. Тут вулиці стають часто не прохідними від бруду; та і у самому центрі міста – лише кілька вимощених вулиць: одна – каменем, на просторі у 48 квадратних сажнів³⁴, а інша – деревом, усього на 5 сажнях (Милютин, 1838, с. 207).

За вже існуючою епістолярною традицією, до опису ландшафтів і місця розташування Харкова вдався й П. Сумароков. Він зазначав: «Місцерозташування його у лощині, оточеній горами, ... і дві річки Харків і Лопань, протікаючи паралельно посеред нього, потім поєднуються. Вулиці у ньому не правильні, немощені, брудні, добрих будинків, за виключенням двох, трьох не знаходиться, а побудови зроблені або із мазанок, або із брусів, і він на великоросійське місто не схожий»... Міські млини, з греблями з гною, створюють немалу у водах шкоду...» (Сумароков, 1803, с. 49).

Окрім поетичних або нейтральних описів, інколи зустрічаються і достатньо критичні. Зокрема, І. Долгорукий зазначав: «Якщо оцінювати міста за їх зовнішнім виглядом, то Харків не втішив: він розташований погано і вигляд надає найбільш пустельний, проте у ньому живуть весело і люблять пригоститися» (Долгорукий, 1870, с. 46-47). Він, також, наголошував, що: «Річка у місті погана і бідна на воду»; «Закладами Приказу тут похвалитися неможна: усього є потроху, проте у великій тіснєві. Ви знайдете лікарню, і божевільний будинок, і інвалідів; кругом чисто і охайно. Мазанки, які утримують усіх цих страждених і безумних, у руїнах» (Долгорукий, 1870, с. 53). Однак, слід розуміти, що подорожні записки І. Долгорукого загалом сповнені суб'єктивізмом і негативними описами простору українських міст. Це пояснювалося тим, що, на думку автора, жодне з них, не могло зрівнятися з показним лоском російських столиць.

Досить лаконічні, невиразні і фрагментарні свідчення, які стосуються Харкова, належить французу Стефану Грелле де Мобільє, який відвідав його 13 липня 1819 р. Мандрівник зазначив: «Тут існує училище для солдатських дітей у якому навчається 1400 вихованців. Є також інститут для шляхетних дівчат. Тюрми знаходяться у жалюгідному стані. Лікарня для душевнохворих справила на нас найбільш тяжке враження; з нещасними хворими так поводяться не людськи» (Грелле де Мобильє, 1874, с. 31). Його подорожні записки не містять цілісного опису, який би дав уявлення про тогочасний Харків.

На початку 20-х рр. XIX ст. до Харкова прибула Елізабет Хендерсон. Її лаконічний опис міста був типовим, а враження мандрівниці майже не відрізнялися від образів створених російськими підданими. Зокрема, вона нотувала: «Місто Харків є столицею однойменного уряду, яке було добре відоме як столиця Слобідської України, оскільки воно було територією слобідських полків, які були утворені для захисту кордонів від грабіжницьких набігів татар-кримських. Він розташований частково на узвишші між річками Харків і Лопань, які об'єднуються трохи нижче міста, а частково

³⁴ У метричній системі квадратний сажень = 4,55 м²

вздовж берегів на рівнинах. Він не має давньої історії, був заснований у 1653 році» (Henderson, 1826, p. 160).

У свою чергу М. Жданов писав: «Місто розташоване досить правильно, на берегах річок Харків і Лопань; великі кам'яні будівлі прикрашають вулиці Московську і Залопанську, частково Сумську і міську площу. Крамниці, якби їх було збудовано у одному місці і на площі, могли б слугувати окрасою міста; проте у теперішньому стані, розпорошені по різних місцях, вони не мають особливо гарного вигляду. Будівлі Університету, Інституту і «Присутственных мест» дуже добрі. Харків славиться як осередок освіченості південної Росії» (Жданов, 1840, с. 100).

Власний образ міста створив й І. Сбитнев. Він нотував: « місто ... полонить відвідувача безліччю величезних будинків, споруджених правильно і з смаком; цим громадяни зобов'язані завдячувати почесному професору архітектури Є. Васильєву. Значна кількість купецьких рядів, у два яруси біля Успенського собору збудованих, свідчить про розмах торгівлі, яку жителі міста ведуть і особливо у Південній Росії. Якби розташування Харкова відповідало витонченості будівель; то місто мало б іншу вагу в очах мандрівника: але тут вулиці вузькі і не завжди прямі, а болотиста долина породжує гнилі гарячки і велику смертність» (Сбитнев, 1830, с. 42). Однак, на його думку, зовнішньому вигляду міста, також, шкодило те, що поряд з великими і чудовими будівлями туляться маленькі, старі й занепалі.

Станом на 1837 р. М. Мільютін відзначав значне зростання міста порівняно з початком ХІХ ст. Його еволюцію він пов'язував із зосередженням тут урядових установ і появою мережі закладів освіти. Мандрівник наголошував, що саме зусилля уряду сприяли цьому розвитку і перетворенню Харкова на провідний центр Лівобережної України «у моральному й матеріальному сенсах» (Мільютин, 1838, с. 202). Фактом який наводить мандрівник, обґрунтовуючи зміни на краще, є спорудження, лише упродовж 1837 р., 56-ти нових будинків, з яких 15 – було зведено із каменю (Мільютин, 1838, с. 203). Він нотував «Простір Харкова достатньо великий, проте порівнюючи з іншими містами він набагато менше розкиданий, хоч вулиці його і не завжди є правильними, прямими лініями. Зтисненість міста відбулася, тому що землі недостатньо;...» (Мільютин, 1838, с. 203). Він, також, повідомляв, що станом на 1837 р. місто мало вулиць і провулків – 132, площ – 9, мостів дерев'яних – 5, громадських садів – 3, церков – 18. Будинків у місті загалом було 3339, з яких лише 253 – з каменю (Мільютин, 1838, с. 206-207).

Цікавість яку викликав Харків, як у російських, так і у європейських мандрівників, сприяла внесенню відомостей про місто до різноманітних довідкових і енциклопедичних видань, у тому числі й тих які друкувалися за океаном. Наприклад, у Нью-Йоркському виданні Р. Сьорса³⁵, розміщувався такий опис: «Харків ... розташований на злитті від Харкова і Лопані, чотириста верст на південь – південний захід від Москви. Він побудований з дерева, і має вузькі, криві та брудні вулиці, які не мають тротуарів; але будинки, будучи побіленими, мають веселий і чистий вигляд. Вали, якими містечко було добре оточене, були перетворені на сади й громадські прогулянки. Це резиденція провінційної влади, тут є собор, спортзал, духовна семінарія, музей, ботанічний сад тощо... Населення становить близько тридцяти п'яти тисяч осіб» (Sears, 1855, p. 121).

³⁵ Хоча видання датується серединою ХІХ ст., а саме 1855 р., описаний стан міста, відповідає більш ранній хронології, що свідчить про те що автор не був обізнаний з актуальною подорожньою літературою і офіційною статистикою.

Увага мандрівників концентрувалася не лише на загальних описах міських ландшафтів, але й характеристикі окремих установ, зокрема навчальних закладів міста. Наприклад, П. Сумароков вдався до короткого екскурсу в історію Харківського колегіуму. Він писав: «Харківське училище, під ім'ям Колегіуму, засновано у 1797 році, командує тоді в Україні генерал-фельдмаршалом князем Михайлом Михайловичем великим Голіциним і єпископом Єпифанієм... перший подарував цьому закладу село, придбав для нього будівлю, а останній облаштував усе інше своїм утриманням. Представництвом їх, імператриця Анна Іванівна затвердила Колегіум грамотою і пожалувала йому бібліотеку після Муромського митрополита Стефана Яворського» (Сумароков, 1803, с. 49-50). На час подорожі у навчальному закладі налічувалося більш ніж 700 студентів які утримувалися як державним, так і приватним коштом (Сумароков, 1803, с. 50). Фіксує функціонування у місті різномірних освітніх закладів й Елізабет Хендерсон. З точки зору мандрівниці місто було потужним освітнім центром регіону «зважаючи на коледж, заснований імператрицею Анною в 1731 році, для богослов'я, філософії й риторики, а також грецької, латинської та німецької мов; і особливо через свій університет, заснований у 1803 р.³⁶... У той самий час у Харкові функціонували ще й «військова школа, що містить близько 2000 дітей; три школи-інтернати для хлопців і дві для дівчат, ...» (Henderson, 1826, p. 160).

Про окремі проблеми харківських освітніх закладів, оповідала А. Оммер де Гелль. Вона знайомила читачів із випадком який стався з німецьким мандрівником (авторка не подає прізвище подорожнього) під час відвідин міста у 1803 р. Мандрівниця писала: «Проїжджаючи через Харків, цікавість спонукала його відвідати університет, який був відкритий в містечку близько року тому. Оглядаючи кабінет натуральної філософії, він з подивом помітив, що професор цієї галузі науки не знає навіть назв тих небагатьох інструментів, які були в його розпорядженні. Не в змозі приховати свого здивування, він запитав свого провідника, де він був професором, до того, як прив'язався до університету. — Я ніколи раніше не був професором. «Де ви вчилися?» «Я навчився читати і писати в Москві» (Hommaire de Hell, 1847, p. 128). Як ви отримали звання професора натуральної філософії? «Я був офіцером поліції; мій вік більше не дозволяв мені витримувати втому мого обов'язку; тому, почувши, що в академії вакантне місце, яке мені більше підходить, я подав заявку на нього». У той самий час вона зазначала: «Університет Харкова зараз у кращому стані, і я знаю там багатьох професорів, які мають справжні заслуги...» (Hommaire de Hell, 1847, p. 129).

Про значні позитивні зміни і зрушення в університеті, які відбулися упродовж кількох десятиліть після його заснування, повідомляв й І. Сбітнев. Маючи можливість порівняти із старими часами, оскільки спирався на власний досвід навчання, він писав: «Тепер я не пізнав його: так змінився від перебудов і додавання споруд, величезних і величних за зовнішнім і внутрішнім оздобленням. Усі кабінети Університету збільшені і розташовані чудовим чином. Зали для бібліотеки і урочистих університетських зібрань неповторні за розмірами і пишністю своєю. Клініка хоча й не велика, проте облаштована найкращим чином під наглядом ординарного професора Брандейса. Знаменитий професор Паррот³⁷, відвідуючи цю клініку, під час свого проїзду Харковом

³⁶ Авторка, вочевидь була не зовсім обізнана у історичних реаліях, оскільки припускається помилки і відносить заснування університету на два роки раніше від реального. Хоча вона безпосередньо відвідувала навчальний заклад і спілкувалася як з викладачами, так і професорами.

³⁷ Мається на увазі Йоган Фрідріх Паррот – випускник Дерптського університету, німецький дослідник, натураліст, професор фізіології й патології.

на Кавказ, знайшов її єдиною у Росії. Не мовчу також про предмет, любий моєму серцю – про чудові кімнати, у яких розміщуються державнокоштні студенти, по три особи у кожній, – про надзвичайну чистоту і зручні меблі у них» (Сбитнев, 1830, с. 36).

Окрім архітектури, освітніх закладів і міських ландшафтів, мандрівників цікавила й наявність можливості комфортно згаяти час. Наприклад, міський простір не захопив князь І. Долгорукого, проте приємні враження і спогади залишило місцеве світське товариство. Він писав: «Усе те, що я бачив у будинках губернатора й віце-губернатора, змушує думати, що у Харкові без суму можна проводити час... Гостинність у обох їх родин найкраща, вчинки поєднують милу простоту з ніжною розбірливістю великих міст. Не будемо говорити про розкіш: вона і тут увійшла у кістки кожного» (Долгорукий, 1870, с. 54).

Сприятливу атмосферу місцевого товариства відзначив і М. Жданов. Він нотував: «У Харкові приємно жити; принаймні усе сприяє тому: місцеперебування, генерал-губернатора, добре товариство, вчені люди, артисти, театр, поблизу Чугуївські військові поселення, які постачають зібранням офіцерів, і особливо дешеві квартири і життєві припаси. Я знав одного студента, який винаймав три кімнати, стайню, мав при собі трьох осіб і сплачував з харчуванням за все 40 рублів на місяць» (Жданов, 1843, с. 104).

Поряд з тим, Харків пропонував гостям і зручні локації для відпочинку, і особливі розважальні заходи. Популярним місцем для прогулянок як місцевого населення, так і «туристів» був Університетський сад. Зокрема, М. Жданов зазначав, що він: «служить місцем гуляння для міських жителів; нажаль він віддалений від центру міста. (Наприкінці Сумської вулиці, поблизу застави. Велика алея цього саду (до 500 сажень) із в'язів і тополь дуже красива; наприкінці її побудована альтанка у китайському стилі, з якої видно нижній сад і оранжереї університетські» (Жданов, 1843, с. 101-102).

Своєрідні розваги, для подорожніх, пропонували ярмарки. Під час їх проведення, для гостей міста, виникала можливість насолодитися місцевим колоритом і познайомитися з традиційною українською культурою. У цей час у Харкові функціонувало й своєрідне казино. Про його існування згадує М. Жданов: «Під час ярмарок «молодь розважається у готелі у Мотозка; шампанське ллється, золото сиплеться на зелені столи і потім купами переходить із рук у руки. Сюди приїждять рибалки – ловити рибу у каламутній воді, користуючись простотою степовиків» (Жданов, 1843, с. 100). «Із готелю чудовий вид на місто: поблизу Московська вулиця, далі простора площа, за Харковим (річкою), забудована красивими будинками з двома церквами» (Жданов, 1843, с. 101).

У поодиноких випадках, мандрівники намагалися створити й економіко-статистичний образ Харкова. Одна з таких спроб належить В. Зуєву. Він інформував своїх читачів, що у Харкові: «усіх обивательських будинків біля 1700, шкіряних майстерень 126, винокурень 14, пивоварень 4, солодовень 7, кузень 40» (Зуєв, 1787, с. 189). Місто мало достатньо великий кам'яний гостинний двір і до того ж безліч дерев'яних крамниць. Місто вело жваву торгівлю, продаючи худобу, шерсть, килими, шкури. Харків мав чотири ярмарки на рік, кожен з яких тривав упродовж двох, а то і трьох тижнів. Проте мандрівник фіксував певні особливості торгівельних відносин у містах Харківського намісництва. Зокрема, він зазначав: «Жителі, тонучи у достаткові земних витворів, не бачили смаку розкоші, і не знаючи, так би мовити, ціни грошей, не намагаються здобувати їх виїздом із своєї землі у сусідні міста і вивезенням своїх надлишків, але задовольняються самі у себе безцінним достатком і продають купцям які приїждять на ярмарки лише те, що самі вже спожити не можуть. Ярмарок у них

буває у будь-якому місті, а також у деяких великих поселеннях, не по одному на рік, а по два, по три і по чотири, і вони тривають по різному; найславніші з них Харківський і Сумський, на які приїздять купці, окрім російських з Польщі, Німецької землі, Молдавії і Греції» (Зуєв, 1787, с. 196). Іноземці торгували англійськими тканинами, вином, посудом, соленою чорноморською рибою, кінями, тощо.

Російський державний діяч М. Мілютін характеризує економічний стан Харкова зазначав, що місто мало значну кількість різних ремісничих цехів де було задіяно майже 2 тис. осіб, 276 крамниць, 13 – готелів, 19 – винних погребів (один з них торгував кримськими винами з помістя княгині А.С. Голіциної), 56 – питейних закладів (Мілютин, 1838, с. 213). Ярмарок – 4, найбільший Хрещенський з 6 по 22 січня. (Відповідно до статистичних відомостей за 1840 р. під час його проведення продавалося товарів на 10305366 руб. Усього ж їх завозилося на 20101480 рублів) (Сведения о Крещенской ярмарке..., 1840, с. 53). Проте, найважливішим, на думку М. Мілютіна був Троїцький ярмарок. У першій половині XIX ст. мандрівники фіксували й швидкий розвиток цукроваріння. З точки зору М. Жданова найкращими були підприємства графа Гендрікова, князів Голіциних, Савича і Ляліна (Жданов, 1843, с. 102).

Не зважаючи на різні, інколи протилежні, враження, які транслювали європейські і російські мандрівники, на їх консолідовану думку, місто мало як певну привабливість, так і кілька істотних недоліків. Серед них: брак у регіоні каменю, що негативно впливало на розбудову Харкова, призводило до дорожнечі матеріалу і його недоступності для широкого загалу; відсутність широкої судноплавної річки, яка б могла стати транспортною артерією і стимулювати економічний розвиток. Так, М. Мілютін зазначав: «Річки які наявні мало протічні, влітку вкриті смородом, харківські вулиці вкриті брудом що не сприяє гарному повітрю і відсутності хвороб». Станом на 1825 р. чисельність жителів 17424 осіб. У 1837 р. 23147 осіб (Мілютин, 1838, с. 209).

Окрім того, відсутність твердого покриття вулиць призводила до того, що вони поринали у бруд, під час несприятливої погоди, і навпаки, до потужних пилових бурь, які часто накривали місто, під час посухи. Зокрема, британський військовий Дж. Александр³⁸, який у 20-х рр. відвідав місто, нотував: «ми дійшли до Харкова, столиці України, але її вигляд не був привабливим. Кілька куполів височіли над жалюгідними хатинами слободи чи передмістя; і коли ми увійшли в місто, воно здавалося брудним і дуже неправильним; Але з пилу, що заповнював вулиці, ледве можна було розгледіти щось праворуч, чи ліворуч» (Alexander, 1830, р. 225). Власне проблеми облаштування міського простору Харкова, на які звертали увагу мандрівники, були характерні для усіх міст як Лівобережної, так і Південної України.

Таким чином, упродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Харків став об'єктом уваги десятків російських і європейських мандрівників, які подорожували теренами Російської імперії. Серед них: І. Вернет, В. Зуєв, В. Ізмайлов, П. Сумароков, І. Долгорукий, Й. Коль, Й. Блазіус, Е. Хендерсон, А. Оммер де Гелль та ін. Однак, порівняно з іншими містами Лівобережної України, він привертав значно менше уваги, оскільки не мав настільки давньої історії як Чернігів або Переяслав, не

³⁸ Александер Джеймс Едвард – шотландський мандрівник, письменник і солдат британської армії. У 1820 році він вступив до армії Британської Ост-Індської компанії, а в 1825 році перейшов до британської армії. Будучи ад'ютантом британського посла в Персії, він був свідком бойових дій під час війни між Персією і Росією в 1826 році, а в 1829 році був присутній на Балканах під час російсько-турецької війни 1828-1829 років.

відзначився перемогами імперської армії, як-то Полтава, не характеризувався значним етнічним розмаїттям, як Кременчук. Переважна більшість подорожніх зосереджувалися на загальних описах міста і характеристиці міських ландшафтів. Лише у поодиноких випадках мова йшла про створення економічно-статистичного образу, або фіксацію окремих проблем інфраструктури і благоустрою Харкова. Так, серед істотних недоліків визначалися: брак будівельних матеріалів, що стримувало архітектурну еволюцію міста, відсутність судноплавної річки, яка уповільнювала економічний розвиток і встановлення тісних і сталих торгівельних зв'язків з іншими регіонами імперії, не облаштованість шляхів сполучення, міського простору, нерозвиненість сфери обслуговування. Побіжно, ними висвітлювався й етнічний склад населення, якому у подорожніх записках не приділялося достатньо уваги.

Бібліографічний список

- Брицький, П.П., Бочан, П.О., 2011. *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях*. Чернівці: Технодрук.
- Вінтоняк, О., 1995. *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Львів; Мюнхен: Дніпрова хвиля.
- Вернет, И., 1825. Выписка из моего путешествия по Изюмскому уезду. *Украинский Вестник*. Харьков: Университетская типография. Ч. VIII., №19-20. с. 81-90.
- Вернет И., 1816. Еще несколько моих воспоминаний. *Украинский Вестник*. Харьков: Университетская типография. Ч. III. с. 173-190.
- Вернет, И., 1817. Мысли о Харькове. *Украинский Вестник*. Харьков: Университетская типография. Ч. XIII, Кн. X, с. 184-199.
- Всеволожский, Н.С., 1839. *Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах*. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, при Императорской медико-хирургической академии.
- Греллэ де Мобилье, С., 1874. Записки квакера о пребывании в России (1818-1819). Перевод П. Осинина. *Русская Старина*. Т. IX. с. 1-36.
- Долгорукий, И.М., 1870. *Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года*. Москва: Университетская типография.
- Жданов, М., 1843. *Путевые записки по России в двадцати губерниях*. Санкт-Петербург: Издание Василия Полякова.
- Зуев, В., 1787. *Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. Санкт-Петербург: при Императорской АН.
- Измайлов, В., 1800. *Путешествие в полуденную Россию*. Ч.1. Москва: Университетская типография.
- Милютин, Н., 1838. Краткое обозрение г. Харькова. (Сборник замечаний, составленный по случаю путешествия). *Журнал Министерства Внутренних Дел*. № 5, с. 197-232.
- Минцлов, С.Р., 1911-1912. *Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке*. Новгород: Губернская типография. 1911-1912. Вып. 1-5.
- Сбитнев, И.М., 1830. Поездка в Харьков. *Вестник Европы*. № 15. с. 203-253.
- Сбитнев, И.М., 1830. Поездка в Харьков. *Вестник Европы*. № 17. с. 33-65.
- Сведения о Крещенской ярмарке в г. Харькове, в 1840 г., 1840. *Журнал Министерства Внутренних Дел*. № 3, с. 51-53.

- Синицкий, Л., 1892. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. *Киевская старина*. Год одиннадцатый. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Т. XXXVI. с. 226-259.
- Синицкий, Л., 1893. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого. *Киевская старина*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Т. XL. с. 412-441.
- Сиповський, В., 1928. *Україна в російському письменстві*. Ч.І (1801-1850 pp.). Київ: Друкарня Української Академії наук.
- Сумароков, П., 1803. *Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду*. Павла Сумарокова. Санкт-Петербург: Императорская типография. Ч.І.
- Alexander, J.-E., 1830. *Travels to the seat of war in the east, through Russia and the Crimea, in 1829*. Two volumes. Vol I. London: H. Colburn and R. Bentley.
- Blasius, J.H., 1844. *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. Zweiter Theil. Reise im Süden*. Braunschweig: Verlag von George Westermann.
- Hommaire de Hell, X. and Hommaire de Hell, A., 1847. *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall.
- Henderson, E., 1826. *Biblical researches and travels in Russia: Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus*. London, J. Nisbet.
- Kohl, J.G., 1841. *Reisen i mInneren von Rußland und Polen. 3 witer Theil. Die Ukraine. Kleinrußland. Nebst einem Titelpuffer, einem Plane der Wintermesse in Charkow und einer Karte von Kleinrußland*. Dresden und Leipzig.
- Malte-Brun, C., 1828. *Universal Geography, or a description off all the parts of the World, on a new plan*, Vol. VI. Boston: Wells and Lilly-Court-Street.
- Sears, R., 1855. *Illustrated description of the Russian empire; embracing its geographical features, political divisions, principal cities and towns, population, classes, government, resources, commerce, antiquities, religion, progress in education, literature, art, and science, manners and customs, historic summary, etc., from the latest and the most authentic sources*. New York.

References

- Brytskyi, P.P., Bochan, P.O., 2011. *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII-XIX stolittiakh*. [Germans, French and English about Ukraine and Ukrainian people in the 17-th and 19-th centuries]. Chernivtsi: Tekhnodruk. (in Ukrainian).
- Vintoniak, O., 1995. *Ukraina v opysakh zakhidnoievropeiskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII stolittia*. [Ukraine in the Descriptions of Western European Plantains of the Second Half of the 18-th century]. Lviv; Miunkhen: Dniprova khvyliia. (in Ukrainian).
- Vernet, I., 1825. Vypiska iz moyego puteshestviya po Izyumskomu uyezdu. [An extract from my journey through the Izyum district. Ukrainian Herald]. *Ukrainskiy Vestnik*. Khar'kov: Universitetskaya tipografiya. Ch.VIII., №19-20. С. 81-90. (in Russian).
- Vernet, I., 1816. Eshche neskol'ko moikh vospominaniy [A Few More My Memoirs]. *Ukrainskiy Vestnik*. Khar'kov: Universitetskaya tipografiya. Ch. III. S. 173-190. (in Russian).
- Vernet, I., 1817. Mysli o Khar'kove. [Thoughts about Kharkov]. *Ukrainskiy Vestnik*. Khar'kov: Universitetskaya tipografiya. Ch. XIII, Kn. X, S. 184-199. (in Russian).
- Vsevolozhskiy, N.S., 1839. *Puteshestviye cherez Yuzhnyuyu Rossiyu, Krym i Odessu v Konstantinopol', Maluyu Aziyu, Severnyuyu Afriku, Mal'tu, Sitsiliyu, Italiyu, Yuzhnyuyu Frantsiyu i Parizh v 1836 i 1837 godakh*. [Journey through Southern Russia, Crimea

- and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, Southern France and Paris in 1836 and 1837*]. Т. 1. Moscow: Tipografiya Avgusta Semena, pri Imperatorskoy mediko-khirurgicheskoy akademii. (in Russian).
- Grell'e de Mobil'ye, S., 1874. *Zapiski kvakera o prebyvanii v Rossii (1818-1819)*. [Quaker Notes on His Stay in Russia (1818-1819)]. Perevod P. Osinina. *Russkaya Starina*. Т. IX. S. 1-36. (in Russian).
- Dolgoruki, I.M., 1870. *Slavny bubny za gorami ili moye puteshestviye koye-kuda 1810 goda*. [Glorious Tambourines Beyond the Mountains or My Journey to Somewhere in 1810]. Moscow: Universitetskaya tipografiya. (in Russian).
- Zhdanov, M., 1843. *Putevyye zapiski po Rossii v dvadtsati guberniyakh*. [Travel notes in Russia in twenty provinces]. Saint Petersburg: Izdaniye Vasiliya Polyakova. (in Russian).
- Zuyev, V., 1787. *Puteshestvennyye zapiski Vasiliya Zuyeva ot S. Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 godu*. [Vasily Zuev's Travel Notes from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782]. Saint Petersburg: pri Imperatorskoy AN. (in Russian).
- Izmaylov, V., 1800. *Puteshestviye v poludennuyu Rossiyu*. [Journey to midday Russia]. Ch.1. Moscow: Universitetskaya tipografiya. (in Russian).
- Milyutin, N., 1838. *Kratkoye obozreniye g. Khar'kova*. (Sbornik zamechaniy, sostavlennyy po sluchayu puteshestviya). [Brief Review of the City of Kharkov. (Collection of Comments Compiled on the Occasion of the Journey)]. *Zhurnal Ministerstva Vnutrennikh Del*. № 5, S. 197-232. (in Russian).
- Mintslov, S.R., 1911-1912. *Obzor zapisok, dnevnikov, vospominaniy, pisem i puteshestviy, otnosyashchikhsya k istorii Rossii i napechatannykh na russkom yazyke*. [Review of Notes, Diaries, Memoirs, Letters and Travels Relating to the History of Russia and Printed in Russian]. Novgorod: Gubernskaya tipografiya. Vyp. 1-5. (in Russian).
- Sbitnev, I.M., 1830. *Poyezdka v Khar'kov*. [Trip to Kharkov]. *Vestnik Evropy*. № 15. S. 203-253. (in Russian). a
- Sbitnev, I.M., 1830. *Poyezdka v Khar'kov*. [Trip to Kharkov]. *Vestnik Evropy*. № 17. S. 33-65. (in Russian). b
- Svedeniya o Kreshchenskoy yarmarke v g. Khar'kove, v 1840 g. 1840. [Information about the Epiphany Fair in Kharkov, in 1840]. *Zhurnal Ministerstva Vnutrennikh Del*. № 3, S. 51-53. (in Russian).
- Sinitskiy, L., 1892. *Malorossiya po rasskazam puteshestvennikov kontsa proshlogo i nachala nyneshnego stoletiya*. [Little Russia according to the stories of travelers of the end of the last and the beginning of this century]. *Kiyevskaya starina*. Kyiv, pp. 226-259. (in Russian).
- Sinitskiy, L., 1893. *Puteshestviya v Malorossiyu akademika Gil'denshteda i knyazya Dolgorukogo*. [Travels to Little Russia by Academician Guildenstedt and Prince Dolgoruky]. *Kiyevskaya starina*. Kyiv, XL, pp. 412-441. (in Russian).
- Sypovskiy, V., 1928. *Ukraina v rosiiskomu pysmenstvi*. [Ukraine in Russian Literature]. Ch.I (1801-1850 rr.). Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk. (in Ukrainian).
- Sumarokov, P., 1803. *Dosugi krymskogo sud'i ili 2- e puteshestviye v Tavridu*. *Pavla Sumarokova*. [Leisure of the Crimean Judge, or the 2nd Journey to Tavrida. Pavel Sumarokov]. Saint Petersburg: Imperatorskaya tipografiya. Ch.I. (in Russian).
- Alexander, J.-E., 1830. *Travels to the seat of war in the east, through Russia and the Crimea, in 1829*. Two volumes. Vol I. London: H. Colburn and R. Bentley.
- Blasius, J.H., 1844. *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841*. Zweiter Theil. Reise im Süden. Braunschweig. (in German).

- Hommaire de Hell, X., and Hommaire de Hell, A., 1847, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*. London: Chapman and Hall.
- Henderson, E., 1826. *Biblical researches and travels in Russia: Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus*. London, J. Nisbet.
- Kohl, J.G., 1841. *Reisen i mInnenen von Rußland und Polen. 3 witer Theil. Die Ukraine. Kleinrußland. Nebst einem Titelpuffer, einem Plane der Wintermesse in Charkow und einer Karte von Kleinrußland*. Dresden und Leipzig.
- Malte-Brun, C., 1828. *Universal Geography, or a description off all the parts of the World, on a new plan*, Vol. VI. Boston: Wells and Lilly-Court-Street.
- Sears, R., 1855. *Illustrated description of the Russian empire; embracing its geographical features, political divisions, principal cities and towns, population, classes, government, resources, commerce, antiquities, religion , progress in education, literature, art, and science, manners and customs, historic summary, etc., from the latest and the most authentic sources*. New York. (in English).

Стаття надійшла до редакції 29.05.2024 р.

O. Ivanyuk
M. Ponomarova

THE CITY OF KHARKIV IN THE LAST QUARTER OF THE XVIII - THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: VISIONS OF TRAVELERS

The article discusses a range of issues related to the descriptions of Kharkiv made by European and Russian travelers in the last quarter of the XVIII – in the first half of the XIX centuries. The basis for scientific research was the travel notes of the British, Germans, French, Russians who visited the region in the specified period of time, in particular: I. Vernet, V. Zuev, V. Izmailov, P. Sumarokov, I. Dolgoruky, J. Kohl, J. Blasius, E. Henderson, A. Ommer de Hell and others. The peculiarity of travel notes is the subjective nature of the descriptions, the lack of a clear structure and unevenness in the presentation of the material. It was found that in travelogues, travelers focus on several aspects related to Kharkiv, namely, the history of its foundation, general descriptions of urban landscapes, features of economic development, etc. In passing, they also covered the ethnic composition of the population.

Travelers recorded the conditional division of the city into four parts: City, Podolsk, Trans-Kharkiv, Zalopansk and provided their detailed descriptions. Among the significant shortcomings of the urban space of Kharkiv were: lack of building materials, which hindered the architectural evolution of the city, lack of a navigable river, which slowed down economic development and the establishment of close and stable trade relations with other regions of the empire, lack of arrangement of communication routes, urban space, underdevelopment of the service sector. In passing, they also covered the ethnic composition of the population, which was not given enough attention in the travel notes.

Key words: *Kharkiv, travel notes, travelers, urban space, economy, ethnographic features.*